

УДК 341.485:612.391]:94(477)"1932/1933"

СТАСЮК ОЛЕСЯ

кандидат історичних наук, генеральний директор Національного музею «Меморіал жертв Голодомору»

STASIUK OLESIA

a Ph. D. in History, general director of a National Museum *Holodomor Victims Memorial*

Бібліографічний опис:

Стасюк, О. (2019) Вплив тривалого голодування на людину та трансгенераційні наслідки Голодомору-геноциду. *Народна творчість та етнологія*, 4 (380), 16–23

Stasiuk, O. (2019) An Influence of Protracted Starvation on a Person and Transgenerational Consequences of the Holodomor-Genocide. *Narodna tvorchist ta etnolohiya [Folk Art and Ethnology]*, 4 (380), 16–23

ВПЛИВ ТРИВАЛОГО ГОЛОДУВАННЯ НА ЛЮДИНУ ТА ТРАНСГЕНЕРАЦІЙНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

Анотація / Abstract

Мета статті – розкрити зв'язок між впливом голоду на людину і трансгенераційними наслідками трагедії Голодомору-геноциду українців 1932–1933 років **Методологія дослідження** ґрунтується на полідисциплінарному підході, у межах якого задля опрацювання вибраного матеріалу задіяно методи контент-аналізу й аналізу причинно-наслідкових зв'язків, методи синтезу й узагальнення, методологічний потенціал трансгенераційної психології, «Genocide Studies» і «Trauma Studies». **Наукова новизна** полягає в розкритті прихованої логіки, що тягнеться від природи голоду і голодування до трагедії Голодомору-геноциду. Для того, щоб зрозуміти справжні масштаби і глибину трансгенераційних зв'язків між тими, хто пережив «терор голодом», і сучасним поколінням українців, необхідно осмислити психофізіологічний та соціокультурний вимір травми, що «осіла» на рівні переживань, переконань та когнітивних установок наступної генерації. **Висновки.** Доведено, що намір і організація масового голоду з метою приборкання непокірної України через знищення селянства і українців як етносу і національної групи комуністичним режимом під керівництвом Й. Сталіна не лише призвели до смерті мільйонів людей, а й завдали глибокої психотравми нащадкам і сучасним поколінням українців. Голодування – біологічне явище – тісно пов'язане із соціально-політичними умовами і особливо наслідками, адже національній групі на стадії парагромадянського суспільства перешкодили перетворитися на політичну націю. Щоб подолати ці наслідки, потрібна як індивідуальна, так і масова, колективна травмотерапія, що сприятимуть створенню позитивної сім'їосфери. Переведення травматичних спогадів у візуальні, аудіальні чи інші образні форми дозволить розширити фокус травматичної події, вийти за межі травматичної замкнутості та повторюваності (натомість табування цієї теми тільки сприятиме поглибленню травми).

Ключові слова: Голодомор-геноцид, тривале голодування, психотравма і трансгенераційні наслідки, колективна травмотерапія.

The purpose of the article is to reveal connection between the influence of famine on the person and transgenerational consequences of the tragedy of the Holodomor-genocide of Ukrainians in 1932–1933. **The methodology of the study** is based on the polydiscipline approach, within the scopes of which the methods of content analysis and cause-and-effect

relationship analysis, methods of synthesis and generalization, methodological potential of transgenerational psychology, *Genocide Studies* and *Trauma Studies* are used for the adaptation of the selected material. **The scientific novelty** of the study consists in the disclosure of hidden logic which links the nature of famine and starvation, and the tragedy of the Holodomor-genocide. In order to understand the true scales and depth of transgenerational connections between those who have survived the *terror by famine* and contemporary generation of Ukrainians, one needs to reflect the psychological, physiological and socio-cultural dimension of trauma that *settles* on the level of feelings, beliefs and cognitive directives of the next generation. **Conclusions.** It is proved that the intent and organization of mass famine, aimed at the suppression of indocile Ukraine through the extermination of farmers and Ukrainians as ethnos and national group by the communist regime headed by J. Stalin have caused not only the death of millions of people, but also deep psychotrauma to the descendants and contemporary generations of Ukrainians. Starvation – a biological phenomenon – is closely connected with its social and political premises and especially consequences, because the national group on the stage of para-civil society has been prevented to turn into the political nation. In order to overcome these effects, both individual and mass, collective trauma therapies are necessary. Transformation of traumatic reminiscences into visual, audio or other image forms will help to create the positive semiosphere and expand the focus of traumatic event and overstep the traumatic closure and repetitiveness (instead tabooing of this topic will only deepen the trauma).

Keywords: Holodomor-genocide, protracted starvation, psychological trauma, transgenerational effects, collective trauma therapy

Вступивши у ХХІ ст., людство зробило низку звершень, якими справді можна пишатися. Наприклад, повністю розшифровано геном людини, знайдено воду на Марсі, відкрито нову планету Ериду, створено першу синтетичну бактеріальну клітину, розроблено повністю автономне штучне серце, відкрито квантову телепортацію і графен, зроблено поступ у розвитку штучного інтелекту та ін. Утім, водночас було поглиблено загрози, що належать тепер до глобальних проблем. Ідеться головню про дві величезні загрози – голод і бідність. Вони є настільки важливими, що ставлять під сумнів згадані вище досягнення, адже мають доленосне значення для людства, яке вкотре повинне замислитися над своїм виживанням.

Зосередивши увагу на феномені масового голодування і пов'язаних із ним проблемами, авторка статті солідаризується із сучасними дослідниками й експертами Світової організації охорони здоров'я, оцінки яких підтверджують тенденцію: з-поміж кожних 100 людей, які нині живуть на Землі, 10 не мають належного харчування, а 200 млн перебувають на межі голодної смерті [2]. Загалом близько 1,2 млрд мешканців нашої планети страждають від хронічного недоїдання. Щодня від голоду у світі помирає 24 тис. осіб. Ця проблема стосується не тільки бідних країн і країн, що розвиваються, але

й країн з розвинутою економікою. Підрахунки Всесвітньої продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (ФАО) свідчать, що найбільше страждають від голоду й неповноцінного харчування в Азійсько-Тихоокеанському регіоні – 642 млн, а також на півдні Африки, де голодують 265 млн людей. Якщо ж говорити про дитячу смертність, то тут (в Африці) мешкають 90 % з усіх голодуючих дітей світу [3].

Ідеться не про низькі показники й повільні темпи вирощування чи виготовлення харчів, а радше про можливість їх придбати, а ще про політику, яку проводить окрема держава та її керівництво, породжуючи своїми рішеннями голод на власній території. Розв'язання проблеми голоду мусить бути пріоритетним напрямком систем світової і національної безпеки поряд з екологічними і терористичними викликами.

У цьому контексті на окрему увагу заслуговують випадки в історії, коли голод є *задуманою, спланованою і послідовно реалізованою акцією* стосовно групи людей, етносу чи нації, з метою приборкання або винищення останніх. На жаль, в українській історії існують трагічні сторінки, які мовою трансгенераційної психології називаються «потенційною ямою», або психотравмою, відлуння якої відчувається і тепер. Як зазначає А. Маслюк, ця колективна травма проявляється на

прикладі трансгенерації, а ще в «емоційно-му розриві поколінь» і «сімейній проекції відчуттів голоду». Це особливо помітно за столом в українських сім'ях – зарубіжні експерти підкреслюють наявність нав'язливого занепокоєння щодо питання «Чи не голодні дитина і гості?» [6, с. 53].

У юридичній площині, за словами В. Василенка, ця акція позначається поняттям «геноцид» і в доктрині міжнародного права маркується як «злочин злочинів». З-поміж усіх злочинів він має власну специфіку, під час розкриття якої потрібно уникати довільного трактування, чітко розуміти та концептуалізувати цей феномен як *намір і організацію масового голоду з метою приборкання непокірної України через знищення селянства і українців як етносу і національної групи комуністичним режимом, ідеологом і ініціатором якого було вище комуністичне партійне керівництво на чолі з Й. Сталіним* [1].

У цьому ключі і вибудовано логіку цієї статті, де основною метою є розкриття зв'язку між впливом голоду на людину і трансгенераційними наслідками від нього на прикладі трагедії Голодомору-геноциду українців 1932–1933 років. Реалізовано названу мету через такі завдання: по-перше, проаналізовано вплив тривалого голодування на фізіологічний і морально-психологічний стан людини, передовсім з урахуванням геноцидної ситуації та, по-друге, охарактеризовано наслідки цієї штучної акції для наступних поколінь українців.

«Голод» – термін, який використовують на позначення фізіологічних, психологічних та культурно-політичних аспектів того, що відбувається з людиною, яка не задовольняє власних харчових потреб, тобто базової потреби в їжі. В індивідуальному аспекті йдеться переважно про певний фізіологічний стан організму, коли, за словами відомого фізіолога І. Павлова, послаблюється зв'язок і взаємовідносини живого організму з навколишнім середовищем, здійснювані на підставі харчування [8]. Флуктуація рівня гормонів лептину та греліну мотивує орга-

нізм споживати їжу. Коли людина їсть, адипоцити (жирові клітини) сприяють вивільненню лептину в організмі, що зменшує відчуття голоду. Внаслідок тривалої відсутності їжі рівень лептину відчутно падає, викликаючи вивільнення вторинного гормону – греліну, а це своєю чергою знову посилює відчуття голоду. Деякі дослідження доводять, що збільшення продукування греліну може посилити апетит, нав'язний виглядом їжі, натомість збільшення стресу теж може впливати на вироблення цього гормону [14]. Такі висновки пояснюють, чому голод переважає навіть у стресових ситуаціях.

Підрахунки ФАО свідчать, що денна норма харчування людини має становити 2400–2500 ккал, хоча цей показник може варіюватися, залежно від статі, віку, природно-кліматичних умов, виду роботи та інших чинників. Загалом ситуація недоїдання настає тоді, коли енергетична цінність раціону опускається нижче 1800 ккал, а явно виражений голод передбачає 1000 ккал на добу, що є «критичною позначкою». Коли впродовж тривалого часу організм отримує менше 1000 ккал на добу, починається фізична деградація. Один голодний день – це не погано, однак за 24 години після припинення споживання їжі гіпоталамус починає «бойкотувати», різко активізуючи адаптаційні процеси в організмі. Відбувається «струс» імунітету. Якщо протягом більш ніж трьох днів організм не отримує глюкози, вітамінів, вуглеводів і білків, то виникають ознаки ацидозу. Підвищується кислотність, язик покривається густим нальотом сіруватого кольору, а в крові різко зростає кількість сечової кислоти. На 8–10-й день починаються нудота, запаморочення і навіть блювота, тобто ацидотична криза. Після 10 днів настає полегшення, людина відчуває бадьорість і легкість, відчуття голоду зникає. Натомість організм входить до найнебезпечнішої фази. Після 21 дня голодування в ньому відбуваються практично незворотні зміни, коли вичерпуються всі запаси. Як наслідок, організм починає шкодити собі

(синтезувати глюкозу, таку потрібну для мозку, використовуючи вуглеводи із м'язів та печінки, що призводить до різкої втрати запасу вітамінів, утворення каменів у нирках, гормональних збоїв у жінок, психічних порушень, які лікарі називають «харчовим маразмом» тощо).

Наслідки голоду є жахливими, численними і різноманітними не лише з медичного, а й із соціально-економічного погляду. Вони проявляються комплексно: затримують психофізичний розвиток у дитинстві, знижують продуктивність праці серед дорослого населення та успішність навчання серед дітей, знижують здатність організму опиратися хворобам, а якщо ті мають хронічний характер, то часто спричиняють смерть, породжують пастку безуспішного прориву зі стану убогості [4].

Отже, можна помітити, як, здавалося б, фізичне за своєю суттю явище виражається соціально-економічним чином. Так, може йтися про позитивний ефект стимуляції, яка з'являється внаслідок намагань подолати голод. Це є одним з головних критеріїв ефективності соціальної політики держави та важливою складовою міжнародних програм соціально-економічного розвитку. Однак можлива ситуація з негативним підтекстом, як у випадку із задуманим та штучно ініційованим більшовицькою владою масовим голодом стосовно українського населення в 1932–1933 роках.

Механізм активізації каналів, які пояснюють також і «терор голодом» українського населення протягом зазначеного періоду, дуже добре описав П. Сорокін у праці «Голод як фактор», виходячи не тільки з позицій плюралістичної методології та «поміркоvanого біхевіоризму», а й глибокого розуміння суті та природи більшовицької влади, людиноненавистницького змісту її ідеологем і закликів. Пояснюючи те, що відбувалося в 1919–1922 роках, поняттям «царство смерті» [10], учений головне своє завдання вбачав у тому, щоб встановити «функціональний зв'язок» між голодуванням і соціальним

ефектом, який воно спричиняє на рівні поведінки, у будові й організації соціуму, виявити, як воно змінює характер соціальних процесів [11, с. 10]. Під «голодом» П. Сорокін розуміє «припинення або недостатнє надходження їжі в організм людини (або недостатнє її засвоєння)» [11, с. 24], обстоюючи таким чином головну ідею – усі соціальні процеси зумовлені кількістю і якістю енергії, яку отримує людина.

П. Сорокін розглядає такий ланцюг явищ: «1) кількість і якість енергії, що її отримують люди (явище А), зумовлює їхню життєдіяльність (поведінку, явище В), 2) характер поведінки людей (В) зумовлює характер соціальних процесів, які відбуваються в їхньому середовищі (явище С). Саме так, С (соціальні процеси) перебувають у функціональному зв'язку з явищем А. Тому коливання і варіювання А повинні викликати ряд змін і варіювань у сфері В (поведінка людей), а через В – і у сфері С (у царині соціальних процесів)» [10, с. 8]. Голодування спричиняє ослаблення фізичних і психічних сил організму, а також інстинкту життя й самозахисту, тобто викликає придушення детермінації та рефлексів самозбереження, що закінчується загибеллю організму. Голод – це важіль, що запускає певні форми і напрямки суспільного життя, а також депресує і послаблює всі безумовні та умовні процеси, трансформуючи мовні рефлекси, ідеологію, душевні переживання людей. Динаміка кількості та якості їжі не тільки впливає на поведінку людей, але й відображається на соціальному житті.

У випадку з Україною, де Голодомор-геноцид виступав основним інструментом, подібні соціальні експерименти повинні були запобігти тому, щоб українці перейшли зі стадії «парагромадянського» суспільства, всі ознаки якого існували на початку ХХ ст., до етапу становлення політичної нації. Саме тому слід було зменшити питому вагу українського населення, переважно сільського, яке навіть з урахуванням національних меншин нараховувало 88 % від населення України. А якщо звернути увагу на всю територію

РСФРР, то нескладно помітити, що мільйони етнічних українців проживали на Кубані (1,4 млн) і в цілому на Північному Кавказі (3,1 млн), на Поволжі та нерівномірно в інших регіонах. Партійна верхівка добре розуміла ризики симбіозу високого градусу антикомуністичних настроїв з почуттям національної ідентичності, особливо на селі, що становило потенційну загрозу існуванню СРСР як «нової держави». Тому під приводом боротьби з українським сепаратизмом на «цілком таємному» рівні і було прийнято рішення задіяти спецоперацію «терору голодом» для припинення будь-яких намірів українців на державотворче самовизначення, яке, до речі, закріплене Конституцією СРСР 1924 року. Як зазначав у травні 1933 року королівський консул Італії в Харкові С. Граденіго, «теперішня катастрофа спричинить колонізацію переважно російським населенням. Можливо, в дуже близькому майбутньому, не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже, не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії» [5, с.].

Про масштабність отриманих українця-ми психотравм від голоду пише Д. Франк у своїй праці «Голод і психіка (за даними дослідження голодуючих місць України)» [12]. Він виокремлює три стадії стану голодуючих: збудження, пригнічення і термінальну, тобто смертельну, стадію. На думку вченого, між цими стадіями немає чіткої послідовності й переходу. Траплялися випадки, коли збудження зберігалось аж до моменту смерті або ж коли пригнічення домінувало від самого початку. У багатьох людей проявлялася схильність до марень наяву. Уже на ранніх стадіях увага втрачає стійкість, також порушується послідовність мислення. У стані збудження найчастіше виникають нудота, захворювання шкіри і нервових стовбурів. З наближенням процесу до термінальної стадії «вихолощуються» думки, загострюються почуття й інстинкти. Міміка поступово згасає, обличчя набуває скам'янілого вигля-

ду. Також зникає гидливість і деформуються смакові рецептори, тому люди починають споживати нудотні речі, не демонструючи відрази. Але найгіршою є ситуація, за якої втрачається моральний і емоційний зв'язок з рідними й близькими, що уможливило вбивства дітей та канібалізм. До того ж Д. Франк особливо загострює увагу на тому, що зміни, яких зазнає психіка під впливом голодування, можуть бути тривалими.

«Страх голоду увійшов у життя українського народу, що призвело до травмизації психічного і фізіологічного простору кожної особистості» [6, с. 52]. Це позначається термінами «нав'язливе відтворення» (З. Фройд), «передача травм», або «трансгенераційні зв'язки» (А. Шутценбергер), «моделюючий вплив трансляцій тих, хто пізнав голодомор» (А. Маслюк) тощо. Досить впевнено можна стверджувати, що трагічні події 1932–1933 років залишили в психіці колективного підсвідомого українців певний семантичний слід. Коли ставлять під сумнів існування українців як нації і завдають сильного удару по їхній екзистенції і системі цінностей, тоді відбувається розпад національної групи на частини, дезорієнтація та розщеплення. Настає ситуація, коли, як писав К. Юнг, «люди втрачають сенс життя, їхня соціальна організація розпадається» [13, с. 283].

Голодомор-геноцид українців є сильною колективною психотравмою, яка разом з індивідуальною психотравмою теж має тенденцію до повторення, тільки вже в наступних поколіннях, а іноді і через кілька поколінь. Емоційні стани і переживання тих подій, на які було накладено табу і котрі тривалий час замовчувала радянська влада, передалися наступним поколінням. При цьому трансгенерація передбачає не тільки трансляцію, але й накопичення негативних переживань, їхнє якісне зростання. У сучасній Україні це, як підкреслює Н. Семілет, проявляється на прикладі протестних настроїв між поколіннями, емоційних розривів, численних міграцій, дезорганізації та підліт-

кових суїцидів. Наступні покоління, якими опікується покоління «травмованих», здатне примножити травматичний ефект, про що свідчить їхнє бажання будувати власний життєвий шлях «усупереч», через протест і боротьбу [9, с. 49].

У цьому ключі цікавим є дослідження психотерапевтів В. Климчука та В. Горбунової «Голодомор 33: Розбити тишу». У ньому вивчено й осмислено психологічні наслідки трансгенераційної травми на прикладі трагічних подій 1932–1933 років. Опитавши понад 1000 нащадків родин тих, хто пережили Голодомор-геноцид, серед яких були і українці з діаспори, вони дійшли висновку, що стратегія виживання, механізми психологічного захисту й окремі симптоми посттравматичного розладу, притаманні тим, хто жив за тоталітаризму радянської влади, нині відгукуються на рівні повсякденного життя українців. Дослідники застосували методи психодрами і соціодрами, у результаті чого було виявлено дві закономірності: по-перше, психологічні наслідки від травмуючих історій більші у тих людей, хто їх переповідає, ніж у тих, хто про них не говорить; по-друге, «історична травма не має показових психологічних наслідків у свідомості осіб, які знали про Голодомор з історії, але не переживали в родині» [7].

Стосовно проявів трансгенераційних наслідків, тобто травми поколінь, то йдеться про блокування емоцій або спогадів, коли люди намагаються взагалі не згадувати про певні події та відмовляються брати участь у пам'ятних заходах, а ще про когнітивні установки і переконання, у яких з часом травма «осіла» і передалася до нашого часу. Це думки на кшталт «Звідси треба тікати, бо нічого доброго тут не буде», «Нікому не можна довіряти, особливо владі», «Кращої долі треба шукати в інших країнах», «Діти завжди мають бути добре нагодовані», «Якщо дитина худа, то, напевне, вона погано почувається або хвора – її треба краще годувати», «Якщо почуваєшся втомленим, слабким або маєш запаморочення – це три важні симптоми, які потребують ретель-

ного обстеження», «Худнути та сидіти на дієті є неправильним і небезпечним», «Хліб та інші залишки їжі не можна викидати», «Треба робити заготівлі та консервації, у домі завжди має бути запас їжі», «Треба мати підсобне господарство, дачу, займатися садівництвом та городництвом» [7].

Хотілося б приєднатися до тих сучасних дослідників, які пропонують сценарії посттравматичного зростання як інструменти відмови від перетворення травми на «ідеалізоване Я», коли та лягає в основу політичного вибору і національної ідентичності. Актуалізація та вербалізація теми Голодомору-геноциду, гласне оприлюднення й викриття сотень і тисяч живих історій жертв та їхніх нащадків дозволить запобігти табуванню цієї теми, яке лише поглиблює травму і живить негативне семантичне поле навколо неї в душі та свідомості нового покоління. Потрібна не лише індивідуальна, але й масова, колективна травмотерапія, яка сприятиме створенню позитивної сім'юсфери.

Слід не просто реконструювати трагічні події чи атмосферу болю і страждання сьогодні, а й «обіграти» її в нових терапевтичних умовах, коли внутрішній досвід минулого переводять у зовнішні вербальні, графічні, аудіовізуальні чи цифрові семантичні форми, що дозволяє по-справжньому розширити фокус травматичної події, вийти за межі травматичної замкнутості і повторюваності, переосмислити та «перепрожити» Голодомор-геноцид, перетворивши його наслідки на ресурс для нових життєвих перспектив і цілей. Враховуючи тяжкість злочину і глибину травми, переосмислення в цьому ключі займе чимало часу, утім, якщо країна прагне рухатися далі, необхідно відкривати цю тему, розширювати горизонти і значення, зменшувати поріг болісності почуттів. А ще, врешті-решт, зцілюватися, демонструючи нащадкам організаторів і виконавців «терору голодом» свою силу. Також за підтримки міжнародної спільноти варто змусити їх покаятися, спокутувати вину своїх батьків так само, як це роблять, наприклад, ті старенькі німці, які

приїжджають до Бабиного Яру і просять прощення.

Таким чином, для дослідження зв'язку між впливом голоду на людину і трансгенераційними наслідками трагедії Голодомору-геноциду українців 1932–1933 років необхідно звернутися до полідисциплінарного підходу, у межах якого з метою опрацювання вибраної теми задіюють методи контент-аналізу і аналізу причинно-наслідкових зв'язків, синтез і узагальнення, а також методологічний потенціал трансгенераційної психології, «Genocide Studies» і «Trauma Studies». Існує безпосередній або, як визначив П. Сорокін, «функціональний» зв'язок між голодом і соціально-економічними наслідками, коли голод використовують як інструмент деформації та депресування активності й опору населення, а у випадку з українцями – як метод і спеціальну операцію для запобігання переходу етнічної групи та народу зі стадії «парагромадянського»

суспільства до становлення політичної нації. Відповідно, крім убивства мільйонів українців, було завдано масштабної психотравми їхнім нащадкам і сучасному поколінню. Ця травма «осіла» на рівні переживань, переконань і когнітивних установок. Саме тому одним з основних завдань, які стоять перед дослідниками, є, по-перше, осягнення й осмислення глибинних трансгенераційних зв'язків між тими, хто пережив «терор голодом» і тими, хто відчуває його відгомін, а, по-друге, вироблення методів подолання наслідків цієї психотравми, серед яких важливу роль відіграє індивідуальна та масова, колективна травмотерапія, що створюють позитивну сім'юсферу. Це дозволить розширити фокус травматичної події, вийти за межі травматичної замкнутості й повторюваності, переосмислити і «перепрожити» Голодомор-геноцид, перетворивши тим самим трансгенераційні наслідки на ресурс для нових життєвих перспектив.

Список використаних джерел

1. Василенко В. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 років в Україні як злочину геноциду. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*. 4-те вид., доповн. Київ : Києво-Могилянська академія, 2016. С. 13–73.
2. Васильев А., Успенский Ю., Тутельян В. И др. Современные аспекты фундаментальных и прикладных проблем. *Медицинский академический журнал*. 2007. № 4. С. 125–130.
3. Гойхман С. Расовый голод – повітряне Манхеттена! URL : <https://www.proza.ru/2009/11/19/87>. Дата звернення 01.05.2019.
4. Ковалёва Е., Ковалёв М., Родионов Д. Проблема голода в условиях глобализации. *Век глобализации*. 2016. № 1–2. URL : <http://www.intelros.ru/read-room/vek-globalizacii/vek1-2-2016/30143-problema-goloda-v-usloviyah-globalizacii.html>. Дата звернення 01.05.2019.
5. Лапчинська Н. 33 запитання і відповіді про Голодомор-геноцид. Дрогобич : Коло, 2018. 100 с.
6. Маслюк А. Особливості відображення у свідомості особистості наслідків подій голодоморів. *Актуальні проблеми психології: Етнічна психологія. Історична психологія. Психолінгвістика*. Ніжин : Вид-во Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя, 2010. Т. 9. Ч. 5. С. 52–56.
7. Науমেць І. Якими є психологічні наслідки Голодомору в повсякденному житті українців : інтерв'ю з В. Климчуком і В. Горбуною. *Українська правда*. Від 31 липня 2017 р. URL : <https://life.pravda.com.ua/health/2017/07/31/225607/>. Дата звернення 01.05.2019.
8. Павлов И. Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей деятельности (поведения) животных. Москва : Наука, 1973. 661 с.
9. Семилет Н. Концепция трансгенерации коллективной травмы: способы исцеления. *Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири*. 2014. № 2. С. 37–50.
10. Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. Москва : Академия, 2003. 684 с.
11. Сорокин П. Долгий путь / пер. с англ. П. Кротова, А. Липского. Сыктывкар : Союз журналистов Коми АССР: Шипас, 1991. 304 с.
12. Франк Д. Голод и психика (по данным исследования голодающих мест Украины). *О голоде*. Харьков : Научная мысль, 1922. Вып. 1. С. 227–243.
13. Юнг К. Символическая жизнь / пер. с англ. В. Зеленского. Москва : КогитоЦентр, 2003. 326 с.
14. Malik S., McGlone F., Bedrossian D., Dagher A. Ghrelin modulates brain activity in areas that control appetitive behavior. *Cell Metabolism*. 2007. Vol. 7 (5). P. 400–409.

References

1. Vasylenko V. (2016) Metodolohiya pravovoyi otsinky Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini yak zlochnu henotsydu [Methodology of Legal Treatment of the 1932–1933 Holodomor in Ukraine as the Crime of Genocide]. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini yak zlochnu henotsydu zhidno z mizhnarodnym pravom* [The 1932–1933 Holodomor in Ukraine as the Crime of Genocide according to International Law] (4th replenished edition). Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, pp. 13–73.
2. Vasilyev A., Uspenskiy Yu., Tutelyan V., and others (2007) Sovremennyye aspekty fundamentalnyh i prikladnyh problem [Contemporary Aspects of Fundamental and Applied Problems]. *Meditsinskiy akademicheskii zhurnal* [Medical Academic Journal], no. 4, pp. 125–130.
3. Goyhman S. (2011) *Rasovyy golod – povetrie Manhettena!* [Racial Famine is an Epidemic from Manhattan!] URL: <https://www.proza.ru/2009/11/19/87> (accessed 1 May 2019).
4. Kovaliova Ye., Kovaliov M., Rodionov D. (2016) Problema goloda v usloviyah globalizatsii [Famine Problem in the Age of Globalization]. *Vek globalizatsii* [Age of Globalization], No. 1–2. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/vek-globalizatsii/vek1-2-2016/30143-problema-goloda-v-usloviyah-globalizatsii.html> (accessed 1 May 2019).
5. Lapchynska N. (2018) 33 zapytannia i vidpovidi pro Holodomor-henotsyd [33 Questions and Answers about the Holodomor-Genocide]. Drohobych: Kolo, 100 pp.
6. Masliuk A. (2010) Osoblyvosti vidobrazhennia u svidomosti osobystosti naslidkiv podiy holodomoriv [Specific Features of the Holodomor Events' Reflections in Human Consciousness]. *Aktualni problemy psykholohiyi: Etnichna psykholohiya. Istorychna psykholohiya. Psykholinhvistyka* [Actual Problems of Psychology: Ethnical Psychology. Historical Psychology. Psycholinguistics]. Nizhyn: Mykola Hohol Nizhyn State University, Vol. 9, part 5, pp. 52–56.
7. Naumets I. (2017) Yakymy ye psykholohichni naslidky Holodomoru v povsiakdennomu zhytti Ukraintsiv (intervyu z V. Klymchukom i V. Horbunovoyu) [What are Psychological Effects of the Holodomor in Everyday Life of the Ukrainians (An Interview with V. Klymchuk and V. Horbunova)]. *Ukrainyska Pravda* [The Ukrainian Truth], May 31. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2017/07/31/225607/> (accessed 1 May 2019).
8. Pavlov I. (1973) *Dvadtsatiletniy opyt obyektivnogo izucheniya vysshey deyatelnosti (povedeniya) zhyvotnykh* [Vicennial Experience of an Objective Study of Higher Activity (Behavior) of Animals]. Moscow: Nauka, 661 pp.
9. Semilet N. (2014) Kontseptsiya transgeneratsii kolektivnoy travmy: sposoby istseleniya [A Concept of Collective Trauma Transgeneration: Methods of Curing]. *Vestnik po pedagogike i psikhologii Yuzhnoy Sibiri* [South Siberian Journal of Pedagogy and Psychology], no. 2, pp. 37–50.
10. Sorokin P. (2003) *Golod kak faktor. Vliyaniye goloda na povedeniye ludey, sotsialnuyu organizatsiyu i obshchestvennyu zhyzn* [Famine as a Factor. An Influence of Famine on Human Behavior, Social Organization, and Public Life]. Moscow: Akademiya, 684 pp.
11. Sorokin P. (1991) *Dolgiy put* [A Long Way] (translated from English by P. Krotov and A. Lipskiy). Syktyvkar: Soyuz zhurnalystov Komi ASSR: Shypas, 304 pp.
12. Frank D. (1922) Golod i psihika (po dannym issledovaniya golodayushchih mest Ukrainy) [Famine and Psychic (On the Basis of Studying Ukrainian Starvation Zones)]. *O golode* [On Famine]. Kharkov: Nauchnaya mysl, Iss. 1, pp. 227–243.
13. Yung C. (2003) *Simvolicheskaya zhyzn* [The Symbolic Life] (translated from English by V. Zelenskiy). Moscow: CogitoTsentr, 326 pp.
14. Malik S., McGlone F., Bedrossian D., Dagher A. (2007) Ghrelin modulates brain activity in areas that control appetitive behavior. *Cell Metabolism*, Vol. 7 (5), pp. 400–409.